

اشاره

از دیر زمان شهر پرآوازه اصفهان یکی از مراکز بزرگ علم و دانش و حوزه پررونق علوم دینی بوده است. اما باکمال تأسف پس از دوره قاجار، چراغ علم و دانش در آن دیار رو به خاموشی گذاشت و امروزه از آن جز نام و آوازه مکتب دوره صفویه و چندین مدرسه، چیزی باقی نمانده است. زمانی شهر و مدارس پرشمار اصفهان مهبط و معبد حکیمان و عالمانی چون میرداماد، شیخ بهایی، ملاصدرا، میرفندرسکی و صدها عالم، عارف و حکیم و فقیه بوده که مزار بسیاری از آنان در تخت فولاد اصفهان زیارتگاه اهل دل است. «الف. لام. میم.» عنوان سلسله مقاله‌هایی است که به معرفی مدارس جهان می‌پردازد. گرچه پس از سه شماره ادامه آن اندکی به تأخیر افتاد، از این شماره در چند قسمت مدارس استان اصفهان معرفی خواهد شد. امیدواریم این مجموعه با ادامه نگارش این سلسله مقالات تکمیل گردد.

الف. لام. میم

(مدارس علمیه اصفهان قبل از دوره صفویه)

(۴)

سمیه هاشم‌زاده*

۱. مدرسه ابن سینا

بقعه و مقبره‌ای به نام ابوعلی سینا در همدان معروف است، اما اهل تحقیق می‌دانند که شیخ در سفری که به سال ۴۲۸ق همراه علاءالدوله ابو جعفر کاکویه، حاکم اصفهان، به همدان داشت، در آنجا رحلت یافت و جنازه او را به اصفهان حمل کردند و در محلی که آن زمان بر در

* نویسنده و پژوهشگر معارف اسلامی و کارشناس ارشد ادبیات عرب.

شهر پشت باروی علاءالدوله افتاده بود به خاک سپردند. سند گفتار فوق، نوشته ابو عبید جوزجانی، شاگرد ملازم شیخ در رساله‌ای است که راجع به احوال وی نوشته و صحیح‌ترین اسناد ترجمه حال اوست.

در اطراف مسجد شیخ لطف‌الله محله‌ای وجود دارد که عوام تخت گنبد می‌گویند. در همین محله مقبره‌ای به اسم ابوعلی سینا در سردابه مجلی مقابل در مدرسه معروف به خواجه ملک وجود داشت. این مدرسه در سمت شمال مسجد لطف‌الله واقع بود و جمعی از افاضل علمای قدیم، مثل ملا محمدباقر سبزواری، آقا حسین خوانساری، آقا جمال خوانساری، میر محمد اسماعیل خاتون‌آبادی و پسرش میر محمدباقر در آنجا تحصیل کرده بودند. در کتاب روضات میرزا محمدباقر چهار سویی، ضمن ترجمه حال ملا زمانعلی تبریزی، شرحی از آن مدرسه آمده است. بعدها آن مدرسه بایر گردید و کم‌کم به تصرف اشخاص در آمد و تبدیل به کاروانسرای شد که اکنون در اوایل بازار آهنگران نزدیک مسجد شیخ لطف‌الله دایر است و در داخل بنا از بقایای ابنیه قدیم آن آثاری وجود دارد.

سردابه قبر شیخ مقابل در همین مدرسه بود که بعد از احداث حوضخانه و چاه و منبع جدید به دست مرحوم حاج شیخ جمال‌الدین مسجدشاهی، آن سردابه تبدیل به حوضخانه گردید. به قرار روایت ثقات، سنگ قبر شیخ همان ایام از زیر خاک پیدا شد که نام و تاریخ و وفات شیخ را روی آن به خط کوفی نوشته بودند و معلوم نشد که آن سنگ زیر بنا رفت یا قطعه قطعه مفقود گردید! برخی مثل شیخ جابری و حاج میرزا حسنخان انصاری، صاحب تاریخ اصفهان و ری، معتقدند که قبر شیخ رئیس در محله دردشت نزدیک مسجد آقا نور در بقعه کوچکی است که به نام مدرس ابوعلی سینا در افواه معروف است. اما هیچ اثر قبری در این بنا نیست و این مدعا نیز به هیچ وجه صحت و با موازین تاریخی مطابقت ندارد. مرحوم استاد همایی نه فقط تردید که یقین به عدم صحت آن دارد.^۱

شیخ رئیس ابوعلی سینا، فیلسوف و طبیب بزرگ ایران، مدتی وزارت علاءالدوله کاکویه را داشته و در ضمن اشتغال به وزارت، تدریس هم می‌کرده است. از آن مدرسه فقط گنبدی آجری مانده است که گنبد مدرس ابن سینا خوانده می‌شود. این قبه در منطقه باب الدشت

۱. جلال‌الدین همایی، کتاب تاریخ اصفهان، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران، هما، ۱۳۸۴.

(در دشت امروزی) هنوز باقی است.^۱ نویسنده کتاب اصفهان دارالعلم شرق بانی مدرسه را مجتهد بزرگ مرحوم میر محمد اسماعیل خاتون آبادی ذکر کرده است.

۲. مدرسه امامیه (مدرسه بابا قاسم)

این مدرسه در سال ۷۲۵ ق^۲ توسط یکی از شاگردان بابا قاسم به نام سلیمان بن طالوت برای تدریس استادش که از عرفای مشهور قرن هشتم به شمار می‌رود، ساخته شده و تا کنون باقی مانده است. از آنجا که این مدرسه محل تدریس این عارف بزرگ بود، به این نام هم معروف شده است.^۳ این تنها مدرسه‌ای است که توانسته موجودیت خود را در طول زمان (از قرن هشتم تا کنون) با حوادث گوناگون آن حفظ نماید.^۴

مدرسه باباقاسم که آن را مدرسه امامیه نیز می‌نامند، بنای زیبایی دارد. این مدرسه حیاطی در وسط، چهار ایوان و اتاقهایی در اطراف خود دارد که حجره طلاب بوده است. ساختمان این مدرسه که از قدیمی ترین مدارس موجود طلبه نشین اصفهان است دو طبقه است. نکته قابل توجه در بنای مدرسه این است که در رأس اسپر دیوار شمالی این مدرسه، در ته شمشه، به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده است: لا اله الا الله، محمد رسول الله حقاً. در این مدرسه علمای بزرگی تدریس کرده‌اند که علامه مجلسی، متوفای ۱۰۷۰ ق، در میان آنها اهمیت ویژه‌ای دارد. این مدرسه چون در جنب بقعه بابا قاسم که در خیابان هاتف واقع است بنا شده و سال بنا نزدیک به همدیگر است (مدرسه ۷۲۵ ق و بقعه ۷۴۱ ق)، به نام بابا قاسم شهرت دارد. اما چون نام خلفای راشدین در آن آمده، بعدها برای رفع توهم ارتباط مدرسه به اهل سنت، آنجا را امامیه گفته‌اند.^۵

۱. لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۴۷؛ جلال‌الدین همایی، تاریخ اصفهان، ص ۳۹۹ - ۴۰۰.

۲. استاد جلال‌الدین همایی تاریخ بنای مدرسه را ۷۵۵ ق می‌داند.

۳. آثار ملی اصفهان، ص ۴۳۳.

۴. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۴۹؛ جلال‌الدین همایی، تاریخ اصفهان، ص ۲۷؛ مهدی سجادی نائینی، راهنمای جدید شهر اصفهان، ص ۱۲۳.

۵. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۴۹؛ حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۷۷.

۳. مدرسه ابومسعود رازی

شیخ ابومسعود رازی از محدثان بزرگ قرن سوم قمری است. برخی او را از شخصیت‌های بسیار مؤثر در توجه مردم اصفهان به شخصیت و عظمت مولا علی(ع) می‌دانند. خانقاه شیخ ابومسعود رازی از ابتدای قرن چهارم شهرت بسیاری داشت. ولی اکنون غیر از بقعه و سر در کاشیکاری آن، چیزی از آن مجموعه باقی نمانده است.^۱

بقعه شیخ ابومسعود در محله «شیخ ابومسعود» که آن را محله «در شیخ» نیز می‌نامند واقع شده است. این محله پیش‌تر از طرف جنوب به محله بیدآباد، از شمال به مورنان، از مشرق به قبله دعا و پاچنار و از مغرب به دروازه نو محدود می‌شده و چهار سوی مرتفع و وسیعی هم نزدیک آن بوده که چهار سوی «در شیخ» نام داشته است.^۲

۴. مدرسه اوزون حسن

اوزون حسن^۳ از مشهورترین سلاطین بزرگ خاندان «آق‌قویونلو» بوده و از سال ۸۵۸ تا ۸۸۲ ق سلطنت کرده است. مجموعه‌ای معماری به او منسوب است که در ضمن آن مدرسه‌ای وجود داشته که قبر شاه حسن هم در آنجا بوده است. محل این مدرسه در چهار سوی نقاشی واقع بوده است و در پشت محوطه کنونی دبیرستان صارمیه از سمت کوچه قدیمی چهار سو قرار داشته که اکنون به محلی مسکونی تبدیل شده است.^۴

برخی از بناهای این مجموعه در زمان شاردن آباد بوده است. وی درباره این مجموعه می‌گوید:

محله خواجه از دروازه حسن آباد شروع می‌گردد. ابتدا به خرابه‌های قصر شاه حسن که عمارت پابرجایی در آن نیست می‌رسیم، سپس

۱. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۵۶؛ سفرنامه شاردن، ص ۱۵۷ - ۱۵۸.

۲. لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی، ص ۳۵۳.

۳. جنید، صوفی مشهور، با خدیجه بیگم، همشیره اوزون حسن ازدواج کرد و بدین وسیله پای حسن به عالم صوفیه باز شد. نک: مصطفی الشیبی، تشیع و تصوف، ترجمه علیرضا ذکاتوی، ص ۳۸۰.

۴. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۷۵؛ اسفندیار معتمدی، تاریخ مدارس ایران، ص ۲۲۱؛ شاردن، سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عربی، ص ۱۳۲.

مدرسه معموری به همین نام است که قبر شاه حسن (اوزون حسن آق قویونلو) و نیز مسجد و حمام و بیمارستان درویشان در اینجاست که همه را شاه حسن ساخته است، گرچه به نظر می‌رسد که صد یا دویست سال قبل آنها را تجدید بنا و یا تعمیر کرده‌اند و بازاری به همین نام نیز در این محل می‌باشد.^۱

والتر هینتس در معرفی شخصیت اوزون حسن چنین می‌گوید: در آن زمان یعنی ۱۴۵۶ م در قسمت شمال بین النهرین یک شاهزاده ترکمن به نام حسن بیک هیاهویی به پا کرده بود. این مرد که به علت تنومندی غیر عادی اش لقب اوزون (بلند قامت) گرفته بود، از یکی از خاندانهای فرمانروای عشایر ترکمن به نام آق قویونلو (سپید گوسفند) بود و از سال ۱۴۵۳ م به بعد در دیاربکر فرمان می‌راند. او قلمرو فرماندهی خود را با حملات دائمی شجاعانه به اطراف وسعت بخشیده بود.

۵. مدرسه باب القصر

یکی از علمای با فضیلت، به نام شیخ محمد حسین بسطامی، در زمانی که در اصفهان اشتغال به تحصیل داشته، کتاب مبدأ و معاد ملا صدرای شیرازی را در مدرسه باب القصر، در سال ۱۲۱۷ ق استنساخ کرده و حاشیه‌هایی بر مطالب کتاب نوشته است.^۲ ظاهراً مراد از مدرسه «باب القصر» همان مدرسه درب کوشک است. در کتاب آثار ملی اصفهان آمده است: مدرسه درب کوشک؛ مدرسه باقریه؛ مدرسه پاشیر. این مدرسه در محله درب کوشک و در مجاورت باب القصر قرار گرفته است و شاید به همین مناسبت آنجا را مدرسه باب القصر نامیده‌اند، اما دلیل شهرت به این نام معلوم نیست.^۳

۶. مدرسه باقریه: درب کوشک

محله درب کوشک از محلات بسیار قدیمی اصفهان است که سابقه آن به قرون اولیه هجری می‌رسد. قبل از صفویه به ویژه در زمان ترکمانان نیز اهمیت خاصی داشته است. مدرسه

۱. شاردن، سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عریضی، ص ۱۳۲.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۵۱.

۳. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۷۸.

درب کوشک یا باقریه در این محل قرار دارد. طبقه دوم و نیمی از حجرات شرقی آن خراب شده است. احتمالاً در اوایل دوره صفویه تعمیراتی در آن صورت پذیرفته است. مؤلف آثار ملی اصفهان می‌نویسد: این مدرسه در مجاورت باب القصر قرار گرفته از مدارس قدیمی، بدون تزئینات و طلبه‌نشین است، و در زمان قدیم دارای کاشیهای معرق بوده ولی به گذشت زمان از بین رفته است. از آنجا که شیر سنگی در این محل قرار دارد این مدرسه، به مدرسه پاشیر نیز شهرت دارد. احتمالاً بانی آن شخصی به نام باقر بوده و لذا به باقریه نیز شهرت یافته است.^۱ دکتر لطف الله هنرفر، در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان، می‌نویسد: سر در زاویه درب کوشک، که مورخ به سال ۹۰۲ق از دوران حکمرانی ابوالمظفر، رستم بهادر خان آق‌قویونلوست، تا سنوات اخیر در جای اصلی خود قرار داشته است.^۲

جابر انصاری در کتاب تاریخ اصفهان و ری می‌نویسد: مدرسه درب کوشک، کاشیکاری ممتازی داشته و اشعاری در عهد صفویه بر کاشیهای آن منقوش شده که معلوم نگردید، چگونه کاشیهای سر در یک مرتبه از میان رفت. تاریخ بنای آن و نیز نام بانی روشن نیست.^۳

۷. مدرسه تاج الملک

مدرسه‌ای است که ابو نصر، تاج الملک ابن بهرام القوهی (کوهی)، وزیر شمس‌الدوله دیلمی، در اصفهان بنا کرد و در آن علوم شرعی و سایر علوم تدریس می‌گردید. این مدرسه متعلق به اوایل قرن پنجم و وابسته به مکتب تشیع است.^۴ نویسنده کتاب اصفهان دارالعلم شرقی، مکان این مدرسه را در حدود مسجد جامع قدیم اصفهان دانسته است.

۱. نک: محمدحسین ریاحی، ره‌آورد ایام، ص ۱۳۶ و آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۰.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۵۲؛ حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۸۱؛ مجتبی ایمانیه، تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۷۸؛ آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۰ و تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۷۸.

۳. استاد سید جلال‌الدین آشتیانی مدت شش ماه در محضر آقا رحیم ارباب بود، در این مدرسه حجره داشته است.

۴. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۳۷ - ۳۸.

۸. مدرسه ترکها

این مدرسه در زمان حاضر «مدرسه امام هادی(ع)» نامیده می‌شود. اصل آن از دوره آق‌قویونلوهاست و در دوره صفویه تعمیر شده و سپس در زمان قاجاریه، به وسیله حاج محمد ابراهیم تاجر، تعمیر گشته و موقوفاتی بر آن معین گردیده است. محل مدرسه، محله درب کوشک و در نزدیکی خیابان جدید الاحداثی است که به نام آیت‌الله طیب نامیده شده است. این مدرسه با نماهای کاشیکاری و دارای سیزده حجره است. کتیبه سنگاب آن به خط نستعلیق برجسته به شرح زیر است: صفی قلی که بود بنده شهنشه دین / چو خفر آمده سیراب چشمه رحمت / زمانه گفت به تاریخ سنگ خیراتش / بنوش آب و به کام یزید کن لعنت. یکی از دلایلی که بتوان این مدرسه را مربوط به قبل از دوره صفویه دانست، سر در تاریخی آن است که کلمه «ترکها» در آن حک شده که همان خاندان آق‌قویونلوها باشد.^۱ نویسنده تاریخ اصفهان و ری، نیز این مدرسه را مربوط به دوره قبل از صفویه دانسته و می‌نویسد: قبل از صفویه مدارس زیادی در اصفهان بوده، مانند مدرسه نظام الملک و مدرسه ترکها که در زمان قاجاریه توسط شخصی به نام حاج محمد ابراهیم تاجر تعمیر شده است.^۲ شخصیت‌هایی همانند ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی و مصلح‌الدین مهدوی در آن تحصیل نموده‌اند.^۳ مساحت این مدرسه ۲۲ × ۲۰ است. تاریخ بنا نامشخص است.^۴

۹. مدرسه جعفریه

نویسنده کتاب آثار ملی اصفهان به نقل از فهرست مدرسه سپهسالار می‌گوید: این مدرسه در قرن یازدهم در اصفهان دایر بوده است. مدرسه مزبور بزرگ و دارای حجرات و کاشیکاری شگرفی بوده و در جنب بقعه جعفریه^۵ قرار داشته است. در قرن اخیر، مجاوران آن مدرسه را

۱. گنجینه آثار اصفهان، ص ۸۵۹ و ره‌آورد ایام، ص ۱۳۷.

۲. محمدحسین ریاحی، ره‌آورد ایام، ص ۱۲۲.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۵۷؛ حسین سلطان‌زاده،

تاریخ مدارس ایران، ص ۱۸۱؛ جابر انصاری، تاریخ اصفهان و ری، ص ۲۴۵.

۴. جلال‌الدین همایی، تاریخ اصفهان، ص ۳۳۰.

۵. بقعه جعفریه از آثار قرن هشتم هجری در اصفهان و تاریخ بنای آن ۷۲۵ ق است.

به عنوان خانه تصاحب کردند.

این مدرسه به احترام و مناسبت شخصیت بزرگ علمی و اجتماعی و مبارزاتی عالم شهید، سید جعفر تأسیس گشته و مدرسه جعفریه نامیده می‌شده است.

۱۰. مدرسه جلال الدین منکبرنی

این مدرسه در سال ۶۲۰ق، با هزینه سه هزار دینار، به وسیله جلال الدین منکبرنی ساخته شده است.^۱

۱۱. مدرسه جلالی

در کتاب المختارات من الرسائل که مجموعه‌ای از منشئات و احکام دیوانی و شرعی و عرفی قرنهای پنجم و ششم هجری است، از مدرسه‌ای به نام جلالی یاد شده که ضیاع آن، اختلال پذیر بوده است.^۲

۱۲. مدرسه جوهان

محلّه جوهان یکی از محلات اصفهان در قرن ششم و هفتم قمری بوده است. این مدرسه نیز مدفن گروهی از چهره‌های شاخص خاندان شَفَرَوَه است؛ و کسانی چون ابوالبرکات، رزق‌الله بن هبة‌الله (متوفای ۵۶۱ق) در همین مدرسه به خاک سپرده شده‌اند.^۳

۱۳. مدرسه حاج حسن

مدرسه حاج حسن ریشه بنای سلجوقی دارد و به احتمالی شاید با مدرسه نظامیه اصفهان منطبق می‌شود که سابق با مسجد علی یکی و مناره بزرگ مربوط به آنجا بوده است. مدرسه حاج حسن در عهد صفویه معروف به (تختگاه هارون ولایت) مرکز نقاشان و مذهبیان و هنرمندان دیگر بوده است. مرحوم ملا محمدتقی، نابغه هنر خط و صحافی و تعریق و ترقیع و تذهیب،

۱. حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۲۹.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۶۱.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۶۱؛ مصلح‌الدین مه‌دوی،

اصفهان دار‌العلم شرق، ص ۱۰۲.

در آنجا مسکن داشت.^۱ این مدرسه در خیابان هارونیه، نزدیک به مزار شریف امامزاده هارون ولایت (ع) و متصل به مسجد علی و مناره بزرگ آن و اکنون معروف به مدرسه حاج حسن است. نویسنده کتاب نفیس گنجینه آثار تاریخی اصفهان احتمال داده‌اند که بانی مدرسه سلطان محمد سلجوقی باشد که آن را برای تدریس و تعلیم فقه حنفی ساخته بود. این مدرسه دو طبقه است و در اطراف حجره‌هایی دارد. در سر در این مدرسه به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی خشتی لاجوردی رنگ در یک صفحه کاشیکاری جدید نوشته شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم - أنا مدينة العلم و علی بابها».

این ساختمان در عهد سلجوقی ساخته شده، ولی بعد از آن در آنجا تعمیراتی انجام یافته است. در این مدرسه حکیم و طبیب نامدار، مرحوم آقا میرزا ابوالقاسم طبیب، متوفای ۱۳۷۱ ق، به تدریس کتب طب قدیم و مداوای بیماران می‌پرداخته است.^۲ برخی این مدرسه را از بقایای جامع جورجیر صاحب بن عباد دانسته‌اند.^۳

۱۴. مدرسه خواجه صدرالدین علی طبیب

مدرسه‌ای است در روستای نصرآباد، در مغرب اصفهان، که بانی آن، صدرالدین علی طبیب است و آن را در قرن نهم، در کنار خانقاه شیخ ابوالقاسم نصرآبادی بنا کرده است.^۴

۱۵. مدرسه دوم خواجه صدرالدین علی طبیب

خواجه صدرالدین علی طبیب، علاوه بر مدرسه نصرآباد، مدرسه‌ای در حوالی مسجد جامع قدیم و در جنب خانه میرزا هدایت‌الله طبیب ساخته که درگاه آن تا اوایل زمان میرزا طاهر نصرآبادی باقی بوده، و در اواخر کار، اثری از آن باقی‌نمانده است.^۵

۱. جلال‌الدین همایی، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۳۳۱.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۶۲؛ مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۰۲.

۳. جلال‌الدین همایی، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۲۶۶.

۴. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۶۸؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷.

۵. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۶۹.

۱۶. مدرسه خواجه صدرالدین علی طیب

خواجه صدرالدین علی حکیم، جداعلای میرزا طاهر نصرآبادی، مؤلف تذکره نصرآبادی سه مدرسه در اصفهان و حومه آن در اواسط قرن نهم قمری احداث نمود. میرزا طاهر نصرآبادی در این باب چنین می‌گوید:

خواجه صدرالدین علی، جداعلای فقیر در زمان سلطان محمد گورکان که قبل از میرزا شاهرخ حاکم اصفهان بود، نهایت اعتبار داشته مالک آب و زمین بسیار بود، سه مدرسه ساخته یکی در حوالی مسجد جامع قدیم در جنب خانه میرزا هدایت‌الله طیب که درگاهش چند سال قبل از این بود و کتابه‌اش را فقیر خوانده‌ام. الحال اثری از آن باقی نیست. گویا میرزا صدرالدین جابری داخل کاروانسرای خود کرده و یکی به محله بابا قاسم در کوچه میرزا شریف حکیم که مهمانخانه میرزا یوسف بود، الحال چند نفر درویش در آنجا ساکنند و یکی در نصرآباد که مسکن او بود که فی الجملة آبادی دارد. استادان صنعت پیشه در بنایی و کاشیکاری آن به سر انگشت دقت اسلیمی خطائی چند مصور ساخته‌اند که زلف خوبان خطائی را در پیچ و تاب و رشک دارد.^۱

خواجه صدرالدین، مدرسه دیگری هم در محله بابا قاسم در کوچه میرزا شریف حکیم ساخته که تا زمان میرزا طاهر نصرآبادی باقی بوده است. این مدرسه شیعی بوده است.^۲ این مدرسه مدتی مهمانخانه میرزا یوسف نامی بود و سپس عده‌ای درویش در آن مسکن گزیدند، ولی اکنون اثری از آن مدرسه وجود ندارد.

۱۷. مدرسه خواجه ملک مستوفی «مدرسه شیخ لطف الله»

یکی از مدارس بزرگ و مهم قبل از صفویه است که پس از ساختمان مسجد شیخ لطف‌الله کم‌کم رو به ویرانی رفت تا اینکه در اواخر صفویه به کلی خراب شد. این مدرسه بسیار بزرگ

۱. میرزا محمد طاهر نصرآبادی، تذکره نصرآبادی، ص ۴۵۷، به تصحیح وحید دستگردی.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۶۹ حسین سلطانزاده،

تاریخ مدارس ایران، ص ۱۸۰؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷.

بود و حدود آن از طرف مغرب به باغ نقش جهان و از جنوب به مسجد شیخ لطف‌الله و از طرف مشرق باغ بزرگی را شامل می‌شده و تا شمال محل فعلی «سرای بیگدلی» وسعت داشته است. خواجه ملک از بزرگان اصفهان است که در زمان شاه اسماعیل می‌زیسته و این مدرسه به نام او بوده است. او این مدرسه را توسعه می‌دهد و سرایی هم در کنار آن بنا می‌کند.

نویسنده کتاب ره‌آورد ایام در صفحه ۱۳۸ می‌نویسد: مدرسه خواجه ملک از مدارس قبل از صفوی بوده که بعداً در زمان شاه طهماسب اول، شخصی به نام خواجه ملک مستوفی به طور اساسی آن را تعمیر کرده و از این جهت به نام خواجه ملک اشتهار یافته است. این نهاد آموزشی کنار مسجد شیخ لطف‌الله در میدان امام (نقش جهان) واقع شده بود.

تألیف ارزشمندی به نام «فرائد الفوائد» اثر محمد زمان بن کلبعلی تبریزی درباره این مدرسه مطالب قابل توجهی دارد. این کتاب از منابع مهم تاریخی و دینی عصر صفوی است. و در سال ۱۳۵۳ شمسی توسط محقق و کتاب‌شناس معروف آقای ایرج افشار در کتاب عامری نامه معرفی گردیده و اطلاعاتی در مورد محتوا و مطالب ارائه شده است.

این اثر که رساله‌ای فارسی است به جز پرداختن به احوال مدارس و مساجد، عمدتاً درباره تعلیم و تربیت اسلامی است و علی‌الظاهر کتابی مستقل و یکتا با مزایایی از قبیل بعضی اطلاعات تاریخی مربوط به اصفهان دوره صفوی و علمای آن دوره است. زمانی مؤلف آن یعنی محمد زمان بن کلبعلی تبریزی ساکن مدرسه خواجه ملک بوده و در سال ۱۱۲۲ هـ ق از تألیف این کتابش فارغ شده است.

وی درباره این نهاد آموزشی یعنی مدرسه خواجه ملک مستوفی که به مدرسه شیخ لطف‌الله نیز اشتهار داشته در قسمت دوم کتاب یا باب دوم چنین نگاشته است: «و اخبار صدق آثار در این باب [مدرسه خواجه ملک] بسیار است و از جمله مدارس ظاهر می‌شود. چه، همیشه آن مدرسه مبارکه مجلس اهل علم بوده و فضلالی بسیار در آن به رتبه فضیلت رسیده‌اند و از این جهت است که پیوسته سلاطین صفویه خلدالله دولتهم، متوجه تعمیر و ترمیم آن بوده‌اند و وظیفه آن بوده و وظیفه به جهت آن مقرر فرموده‌اند.

این زمینی است که سر منزل جانان بوده است

مطرح نور رخ آن مه تابان بوده است

این زمینی است که هر خس و خاری بینی
پیش از این دسته گل و سنبل و ریحان بوده است
می‌دهد خاک رهش خاصیت آن آبم

که نصیب خضر از چشمه حیوان بوده است
و آن مدرسه شریفه در نزد فرقه محقه چون مدرسه نظامیه است در پیش اهل سنت.
مدرسه خواجه ملک در زمان شاه عباس بزرگ، هنگام بنای مسجد شیخ لطف‌الله تعمیر
شد و تدریس در آن به عهده شیخ لطف‌الله میسی عامل واگذار شده بود. دیگر از دانشمندان و
مدرّسان این مدرسه ملا عبدالله و آقا حسین خوانساری بوده‌اند.^۱

۱۸. مدرسه خواجه نظام الملک طوسی

مدارسی که خواجه نظام الملک طوسی وزیر معروف ملک‌شاه سلجوقی بنا کرد، «نظامیه»
خوانده می‌شد که از آن جمله است: ۱. نظامیه بغداد ۲. نظامیه نیشابور ۳. نظامیه ری
۴. نظامیه اصفهان

خواجه نظام الملک طوسی اولین کسی است که در اصفهان مدرسه دینی بنا نمود. مدرسه
نظامیه تا زمان مغول در اصفهان دایر بوده و در فتنه مغول خراب و ویران شده و اکنون
نمی‌توان به طور قطع محل آن را نشان داد. یکی از مدرّسان معروف این مدرسه در زمان
نظام الملک، قاضی ارّجانی بوده است.

نصرت‌اله مشکوتی در کتاب از سلاجقه تا صفویه می‌نویسد: از جمله مدارس دوره نظام
الملک، مدرسه مسجد خوف است که از مدارس نظامیه به شمار می‌رود و امروز جز چند دیوار
ویرانه و قطعاتی از کتیبه‌های کوفی نهایت زیبا چیزی از آن باقی نمانده است. این مدرسه در
محله دردشت واقع بوده و به نام خواجه نظام الملک طوسی نامیده شده است.^۲

۱۹. مدرسه دار السیاده

سلطان محمد، غازان بن ارغون، خان مغول، مدارس و دار السیاده‌هایی را در اصفهان

۱. موحّد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۷۰ - ۷۱؛ حسین

سلطان زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۸۱؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۳۸.

۲. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار‌العلم شرقی، ص ۱۳۲ - ۱۳۳.

تأسیس نمود که منزلگاه سادات و محل تعلیم و تعلم اولاد حضرت علی(ع) بوده است. بدین جهت، باید دارالسیاده را در شمار مدارس اصفهان به شمار آورد.^۱

۲۰. مدرسه دردشت

در محله دردشت که از محلات آباد اصفهان از قرن پنجم به بعد به شمار می‌رود، آثار مدرسه خرابه‌ای با دو مناره هنوز باقی است. کاروانسرای جنب آن را به مناسبت وجود این دو مناره به نام «کاروانسرای دو مناره» می‌خوانند. در اینجا مقبره‌ای منسوب به سلطان بخت آغا دختر کیخسروی (خسرو خان) اینجو و زن شاه محمود است.

از آثار مدرسه دردشت فقط دو مناره آن باقی مانده که در جنب مقبره سلطان بخت آغا قرار دارد. مناره‌های سردر مدرسه دردشت به ارتفاع هشت متر و بر روی کتیبه‌ای به خط بنایی موجود است. طرز بنای مقبره و گنبد سلطان بخت آغا و سردر مدرسه و مناره‌ها خاکی است و در آنجا ساختمانهای مفصل و مجلی بوده که در طول زمان ویران و از صورت اولیه خارج شده است. مدرسه ظاهراً بسیار وسیع و بزرگ و کاشیکاری بوده، اما اکنون غیر از یک کاروانسرای کوچک چیزی از آن باقی نیست و غیر از سنگ قبری که تاریخ ۷۵۳ق را بر پیشانی دارد، هیچ گونه اثر تاریخی در این بنا موجود نیست. بانی ساختمان مدرسه و بقعه ظاهراً خود سلطان بخت آغا یا شوهر او (قطب‌الدین شاه محمود) است.^۲

۲۱. مدرسه درویشان

این مدرسه ظاهراً در محله خواجه در حدود بازارچه حسن‌آباد و تکیه بکتاش قرار داشته و مجاور قبر شاه حسن (اوزون حسن) قویونلو بوده است، ولی در این زمان اثری از آن وجود ندارد.^۳

۱. لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۲

۲. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۴۱؛ لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۳۱۷-

۳۲۱

۳. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۶، مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۴۴.

۲۲. مدرسه رکن‌الدین یزدی

نویسنده کتاب آثار ملی اصفهان می‌نویسد: این مدرسه در قرن هفتم قمری به همت سید رکن‌الدین محمد یزدی^۱ در بازار خواجه محمود در اصفهان بنا شده و مشتمل بر دار‌الحديث و دار‌الکتب و دار‌الادویه بوده است. بانی مدرسه، سید رکن‌الدین محمد بن قوام‌الدین محمد بن نظام حسین یزدی، قاضی القضاة بوده است.^۲

۲۳. مدرسه سلطان محمد سلجوقی

سلجوقیان در ری و اصفهان بناهای بسیار ساختند و در آغاز سلطنت خود در ترویج علم و دانش کوشیدند. ثمره کوشش و مجاهدت و بذل توجه و عنایت آنان، اوج فرهنگ و هنر در دوران فرمانروایی ایشان بوده است. سلطان محمد سلجوقی (۴۹۸ تا ۵۱۱ق) در اصفهان مدرسه عظیمی ساخت و برای آن کتابخانه‌ای بزرگ فراهم آورد. این مدرسه سالیان دراز به صورت دانشگاهی اسلامی در تربیت و پرورش دانشمندان و طالبان علم نقش برجسته و بزرگ ایفا کرده است.

امروز نیز خوشبختانه قسمتی از بنای مدرسه و مناره‌هایی که در کنار آن بوده پابرجاست و بنا به نوشته حمداله مستوفی، آرامگاه سلطان محمد سلجوقی نیز آنجاست. این بنا در مقابل در ورودی صحن هارون ولایت و متصل به مسجد علی قرار دارد. در ضلع شمالی آن فعلاً مدرسه کوچکی است که ساختمان آن از نظر معماری کاملاً به آثار دوران سلجوقی مانند است و باید گفت باقیمانده قسمتی از مدرسه سلطان محمد است. متأسفانه این مدرسه تاریخی در حال انهدام و ویرانی است و از آن استفاده‌ای نمی‌شود. مدرسه مذکور دو طبقه دارد و دور تا دور آن را ایوانهای کوچکی فرا گرفته که جنب آن حجراتی برای طالبان علم ساخته‌اند.

در جنوب غربی مدرسه مناره مسجد علی قرار دارد. در این مکان و این بنا روزگاران دراز مدرسه‌ای بزرگ و کتابخانه‌ای عظیم قرار داشت که کعبه آمال دانش پژوهان و طالبان علم ایران بود و این مدرسه امروزه به نام مدرسه حاج حسن معروف است که علت آن معلوم نیست.

۱. این سید جلیل‌القدر که نسبش به سید الشهداء می‌رسد، در سال ۷۳۳ق وفات نموده است.

۲. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار‌العلم شرق، ص ۱۴۷.

در گوشه جنوب غربی مدرسه مناره مسجد علی قرار دارد که آن را مناره مسجد سلطان سنجر نیز نامیده اند. هر چند این مدرسه امروز به حاج حسن معروف است، محتمل است که مدرسه سلطان محمد سلجوقی باشد. بر سر در این بنا آمده است: «أنا مدينة العلم و علی بابها»^۱.

۲۴. مدرسه سمیرمی

این مدرسه به دست علی بن محمد احمد بن علی بن عبدالله سمیرمی، متوفای ۵۱۶ق، وزیر سلطان محمود بن محمد ملکشاه سلجوقی، تأسیس گشته است.^۲

۲۵. مدرسه شمسیه

این مدرسه که در محله کاسه گران و در بازار ریسمان منشعب از بازار عربان و میدان کهنه شهر اصفهان قرار دارد، هنگام بنا معروف به مدرسه شمسیه بوده و پس از آنکه حکیم الملک مدرسه را ساخته، مدرسه حکیمیه نام گرفته است. در وقفنامه (۱۱۰۴ق) هم همین نام را بر آن اطلاق کرده‌اند، ولی چون در محله کاسه گران واقع شده بود، عوام به تدریج آن را مدرسه کاسه گران، یعنی مدرسه‌ای که در محله کاسه گران قرار دارد، خوانده‌اند. اما اینکه قبل از بنای حکیم الملک اردستانی آنجا را شمسیه می‌خوانده‌اند گمان می‌رود که مدرسه ویرانه‌ای بوده که شمس‌الدین محمد یزدی (متوفای ۷۳۳ق) بانی آن بوده و چون مخروبه شده بود، حکیم الملک با صلاحدید و تصویب مراجع وقت آن را تجدید بنا کرده است.

این مدرسه دارای سر در کاشیکاری و قطار بندی قابل توجهی است که از بهترین کارهای اواخر دوره صفویه محسوب می‌گردد. این مدرسه در عصر شاه سلیمان صفوی ساخته شده و دارای اتاقها و حجره‌های دو طبقه است و پیوسته طلاب علوم دینی که بیشتر آنها روستایی و مردم حومه شهر بوده‌اند، در آنجا به تحصیل علوم دینی می‌پرداخته‌اند. چند سالی بود که مدرسه رو به خرابی نهاده بود، ولی با توجه اوقاف، خرابیها ترمیم شد و مدرسه سر و صورتی

۱. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۴۷؛ حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۲۸.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۸۴؛ حسین سلطان‌زاده،

تاریخ مدارس ایران، ص ۱۲۹.

پیدا کرد و اکنون عده‌ای از طلاب و مدرّسان در آن اشتغال دارند.^۱

۲۶. مدرسه شهشهان

شهشهان از محلات بزرگ و قدیم اصفهان محسوب می‌شود و یکی از بقاع متبرکه اصفهان، بقعه شهشهان (شاه شاهان) است که در این محل و نزدیک مسجد جامع اصفهان و جنب «مسجد صفا» واقع شده و دارای حسینیه و مدرسه است.

در این بقعه شاه علاءالدین محمد که از اجله سادات و اشراف و نقبای اصفهان بوده، مدفون گردیده است. این سید جلیل‌القدر در رمضان سال ۸۵۰ ق پس از تبعید از اصفهان به دستور شاهرخ و به اغوای گوهر شاد خاتون در ساویه مصلوب می‌شود. سپس جسد او را با احترام به اصفهان می‌آورند و در حسینیه و خانقاه خود سید مدفون می‌کنند. در آن زمان رسم بود که بزرگان را در مدارس دفن کنند. احتمالاً تنها مدرسه‌ای که در اصفهان مخصوص شیعه بوده همین محل است که فعلاً بقعه شهشهان و آرامگاه شاه علاءالدین محمد در آن قرار دارد و با مختصر تغییری اکنون موجود است.

این مدرسه به نام حنفیان نیز شهرت داشته و ظاهراً پس از کشته شدن شاه علاءالدین امور مدرسه زیر نظر فقهای حنفی اصفهان اداره می‌شد و محل آن صحن فعلی شهشهان بوده است که در این اواخر مکتب‌خانه شده بود. پس از تصرف موقوفات بقعه شهشهان، به وسیله مرحوم حاج حسین شهشهنی - مستشار دیوان عالی کشور - به صورت درمانگاه در آمد و به روایت کتاب مدارس اصفهان دیگر اثری از آن باقی نمانده است.^۲

۲۷. مدرسه شیخ یوسف بنا (مدرسه محمد صالح بیک؛ مدرسه افتخار الملک)

شاردن در سفرنامه خود در ضمن بیان دیده‌ها و شنیده‌های خود از محله خواجه می‌نویسد: در سمت کوچه‌ای که چهار سوق مقصود را به باغ مراد متصل می‌نموده است، مهمانسراهایی بزرگ و باغهای زیبایی قرار دارد. در این کوچه بزرگ مدرسه شیخ یوسف بنا وجود دارد و یکی

۱. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۸۲ - ۴۸۳؛ ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات ایران، ج ۳، بخش اول، ص ۲۱۴.

۲. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۱۷۹. ۱۸۰؛ حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۸۰.

از محلات خارج شهر را نیز به همین نام می‌خوانند.

ظاهراً در اواخر قرن سیزدهم قمری مدرسه خراب شده و فعلاً اثری از آن باقی نیست و شاید محل آن زمین توتستان شرقی مسجد باشد که آن هم در این چند سال اخیر به صورت مسکونی در آمده و دیگر هیچ گونه اثری از مدرسه باقی نیست. محله خواجه بالاتر از بازارچه حسن آباد، در طویل‌ترین و عریض‌ترین کوچه‌های اصفهان واقع است. در این کوچه بزرگ، مدرسه شیخ یوسف بنا قرار دارد. در این محل هشت مدرسه وجود دارد.

محله شیخ یوسف بنا در سمت چپ محله خواجه و به سمت شرق واقع است. محله شیخ یوسف بنا دارای دو مدرسه است که یکی را مدرسه افتخار الملک می‌نامند و دیگری مدرسه محمد صالح بیک است. و شاردن در سفرنامه خود می‌نویسد که در این محله دو مدرسه وجود دارد.^۱

۲۸. مدرسه صفویه

نویسنده کتاب آثار ملی اصفهان به نقل از کتاب زندگانی شاه عباس اول، آورده است: این مدرسه در شهر اصفهان پشت باغ شرکت هند و هلند واقع بوده و در زمان شاه عباس اول دایر و طلبه‌نشین بوده است.

شاردن در سفرنامه خود، پس از آنکه ذکری از شرکت هلندی می‌کند، می‌گوید: در عقب این عمارت مدرسه‌ای است به نام مدرسه صفوی که در مدخل بدنام‌ترین محله‌های اصفهان است. این کوی مشتمل بر سه کوچه و هفت کاروانسرای بزرگ است که آنها را کاروانسرای فواش گویند. از بیانات فوق چنین بر می‌آید که این مدرسه در حدود چهار سوی «مقصود» قرار داشته و شاید محل تحصیل شاهزادگان صفوی بوده و علامه محمدتقی مجلسی و ملا محمد شولستانی (متوفای ۱۸۰۵ ق) از مدرّسان آنجا بوده‌اند و ظاهراً پس از وقوع فتنه افغان از بین رفته است. در کتابخانه ملک، نسخه‌ای از کتاب الموجز، تألیف علی بن حزم قریشی، به خط مسعود بن محمد بن محمد، موجود است که در سال ۷۷۲ ق کتابت آن را در این مدرسه به پایان رسانده است. بنابراین، این مدرسه مربوط به قبل از عهد صفوی بوده و در قرن هشتم دایر بوده است و احتمال اینکه مدرسه خواجه ملک باشد خطا و اشتباه است. این

۱. مصلح الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۸۳، ۱۸۴.

مدرسه از مدارس قبل از عهد صفوی است و در دوران سلاطین صفوی تعمیراتی بر روی آن انجام گرفته است و نام مدرسه صفویه مربوط به قرن هشتم است.^۱

۲۹. مدرسه عصمتیه

سید رکن‌الدین حسینی یزدی، وزیر سلطان ابوسعید و پسرش امیر شمس‌الدین (متوفای ۷۳۲ یا ۷۳۳ ق) وقفنامه‌ای موسوم به «جامع الخیرات» دارند که در آن به موقوفات واقع در خارج از یزد اشاره شده است.^۲ بر پایه وقفنامه، مدرسه‌ای در کوی بازار خواجه محمود اصفهان به نام مدرسه عصمتیه مشهور است که شامل سه بنا، یعنی دار الحدیث، بیت الادویه و دارالکتب، بوده است.^۳ کتاب تاریخ ادبیات ایران، بانی این مدرسه را زوجه عطا ملک جوینی ذکر کرده و گفته است که وی آن را در سال ۶۷۱ ق در بیرون بغداد برای فرقه‌های حنبلی و شافعی و مالکی و حنفی ساخت و برای مدرّسان آن وظیفه‌ای معین کرد.^۴

مدرسه متصل به آرامگاه سلطان بخت آغا (مدرسه دردشت) است. وضعیت دو مناره بر فراز سردری بلند حاکی از وجود آثاری وسیع و عظیم در پشت مناره‌ها و سردر مجلل آن در گذشته است.

این مجموعه معماری که تنها مناره‌ها و مقبره سلطان بخت آغا، دختر امیر غیاث‌الدین کیخسرو اینجو، زوجه سلطان محمد آل مظفر، از آن باقی مانده، از آثار دوره آل مظفر و متعلق به پیش از ۷۶۹ ق است. بنابر مطالبی که دکتر لطف‌الله هنرفر از سالخوردگان محلی به دست آورده، آثاری ویران از مدرسه دردشت در قبل باقی بوده است. وی در ادامه مطلب راجع به این مدرسه چنین می‌گوید: یک نام تاریخی از این محل که تا این عصر باقی مانده «شوری» است که هم اکنون حمام نزدیک این بنا و امامزاده شوری یا امامزاده عبدالله به این نام موجود است و بعید نیست که مدرسه متصل به مناره‌های دردشت هم مدرسه شوری نام داشته است.^۵

۱. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار‌العلم شرق، ص ۱۹۵، ۱۹۶.

۲. نام این مدرسه ذکر شده است و گویا ربطی به مدرسه مذکور ندارد.

۳. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار‌العلم شرق، ص ۲۰۴؛ حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۷۹.

۴. ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات ایران، ج ۳، ص ۲۰۹.

۵. حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، انتشارات آگاه، چاپ اول، بهار ۱۳۶۴.

۳۰. مدرسه علی بن سهل

در قبرستان قدیمی محله طوقچی بقعه و خانقاه علی بن سهل بن اظهر اصفهانی، عارف و صوفی قرن چهارم قمری، هنوز برقرار است و اخیراً برخی از مشایخ صوفیه خاک آنجا را تختگاه خویش قرار داده‌اند. ابن بطوطه، سیاح معروف قرن هشتم، از این خانقاه دیدن کرده و در سفرنامه خود از آن نام می‌برد.^۱

۳۱. مدرسه عمر بن عبد العزیز

در قسمت شمال شرقی مسجد جمعه اصفهان، مسجد کوچکی متصل به آن مسجد قرار دارد که به مسجد عمر و یا صفة عمر معروف است. نویسندگان کتب گاهی از آن به نام «مدرسه» یاد می‌نمایند.

مثلاً در کتاب از سلاجقه تا صفویه، تألیف نصرت‌الله مشکوتی، آمده است: ابنیه دیگری در مسجد جامع به نظر می‌رسد که انتساب آنان به سلسله آل مظفر به شرحی که خواهیم نوشت قطعی است. از مهم‌ترین بناهای این دوره، صفة یا مدرسه معروف به عمر بن عبدالعزیز است که دارای چهل ستون و گنبد خاکی و ایوان شمالی و جنوب شرقی است که کلیه این ساختمانها از دوره آل مظفر و زمان قطب‌الدین شاه محمود است. تاریخی که برای ساخت این صفة قطعی به نظر می‌رسد، محرم سال ۷۶۸ ق است. بانی ساختمان آن مرتضی بن المحسن العباس است. نویسنده کتیبه نیز خود را «عزیز التقی الحافظ» معرفی می‌کند.

در کتاب آثار ملی اصفهان آمده است: مدرسه عمر بن عبدالعزیز را قطب‌الدین محمود شاه آل مظفر (۷۷۸ - ۷۶۷ ق) در محل مسجد جامع شهر اصفهان بنا کرده است.^۲

۳۲. مدرسه فخریه

یکی از مدارس علمیه اصفهان که در قرن یازدهم، دایر و مسکونی بود، مدرسه فخریه است. این مدرسه به فخر الملک بن خواجه نظام الملک طوسی منسوب است و گویا تا سال

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۹۲. مصلح‌الدین مهدوی،

اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۰۵.

۲. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۰۶. ۲۰۷.

۱۰۹۸ ق طلبه‌نشین بوده است.^۱

۳۳. مدرسه کزان

کزان که برخی آن را کاهران می‌نامند، از محلات قدیمی اصفهان است که هنوز به همین نام در شرق محله احمدآباد معروف است. در این محله عده زیادی از محدثان در قرون اولیه اسلام تا حدود قرن پنجم می‌زیسته‌اند. مؤلف آثار ملی اصفهان در قسمت عنوان مدرسه کزان می‌نویسد: مدرسه‌ای بوده که خواجه نظام الملک طوسی در محله کزان اصفهان بنا کرده بود و چون خواجه در مذهب امر به تعصب داشت، مقرر کرده بود که بر بالای در مدرسه نام شافعی را ننویسند، بلکه بنویسند «وَقَفَ عَلَى أَصْحَابِ الْإِمَامِينَ، أَمَامِي الْأئِمَّةِ صَدْرِي الْإِسْلَامِ» و ممکن است این مدرسه همان نظامیه اصفهان باشد.^۲

۳۴. مدرسه ملکه خاتون

این مدرسه در زمان تألیف راحة الصدور (۵۹۹ق) در اصفهان آباد بوده است. زیرا مؤلف آن (ابوبکر راوندی) می‌نویسد: پیش از وفات ملک‌شاه، بر آن عزم بودند که در اصفهان، به بازار لشکر دار الخلافه و حرمی بسازند و او را آنجا بنشانند. آن گاه این مدرسه ساخته به نام بانی آن نامیده شده است و حداقل تا زمان تألیف کتاب (سال ۵۹۹ق) قطب‌الدین ابوبکر راوندی آن را آباد و پر جمعیت دیده است.^۳

۳۵. مدرسه نقاشان

میرزا طاهر نصر آبادی در تذکره خود در شرح حال درویش یوسف می‌نویسد: «درویش یوسف کشمیری به اصفهان آمده و مدتی در مدرسه نقاشان واقع در تخته‌گاه هارون ولایت ساکن بود.»

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۹۳ - ۹۴؛ حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۲۸.

۲. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۲۱۹ - ۲۲۰.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۹۸؛ مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۲۳۶؛ حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۱۲۸.

این مدرسه در تختگاه هارون ولایت شهر اصفهان واقع بوده و درویش یوسف کشمیری مدتی در آن سکونت داشته است.^۱

۳۶. مدرسه هارونیه (مدرسه میرزا شاه حسین)

این مدرسه در مغرب محله قدیمی «هارون ولایت» واقع است و فضای کوچکی دارد و در اطراف آن حجره‌هایی است که با آجر و کاشیکاری معرق نفیس تزیین شده است. مدرسه مزبور با سر در مجللی به صحن شمالی «هارون ولایت» متصل می‌گردد و کتیبه همین سر در است که ایجاد ساختمان هارونیه را به زمان شاه اسماعیل صفوی ربط می‌دهد. چون هارونیه که متصل به مدرسه است، به دست خان حسین (که از وزرای دربار شاه اسماعیل بوده) ساخته شده، مدرسه را هم باید از احداثات او خواند. ولی جابر انصاری معتقد است چون سنگی که سلطان محمود از هندوستان آورده بود در همین مدرسه بر دیوار نهاده شده، پس باید بنای نخست مدرسه هارونیه مربوط به زمان غزنویان و سلاجقه باشد. همین مدرسه است که بانی و تعمیر کننده آن میرزا شاه حسین وزیر شاه طهماسب بوده است.

این مدرسه که می‌توان به نوعی آن را اولین نهاد آموزش در عهد صفوی به شمار آورد، به وسیله کمال الدین میرزا شاه حسین (م ۹۲۵ق) در عهد سلطنت شاه اسماعیل اول (۹۰۵ - ۹۳۰ق) ایجاد شده است. این مدرسه اکنون مسکونی نیست.^۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌های علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۱۰۱.

۲. مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۳۲۲ - ۳۲۳.